

RECENZJA

Łukasz Gemziak, ROZLICZENIE Z TOTALITARYZMEM? ROSYJSKA KRYTYKA LITERACKA W OKRESIE *PIERIESTROJKI* (WYBRANE SPORY), Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2019, ss. 333.

Okres *pieriestrojki* w badaniach politologicznych i historycznych doczekał się dużej ilości opracowań naukowych. Istotne znaczenie przemian kulturowych w epoce rządów Michaiła Gorbaczowa wpłynęło także na powstanie licznych publikacji obejmujących analizy literaturoznawcze i kulturoznawcze. „Uwolnienie” literatury czy też „przywrócenie” twórczości zakazanej uruchomiło zainteresowanie badaczy autorami skazanymi na zapomnienie, ich dziełami i biografiami, a także umożliwiło syntetyczne spojrzenie na historię literatury rosyjskiej XX wieku. Na gruncie polskich badań na uwagę zasługują monografie Piotra Fasta, Stanisława Poręby i Janiny Sałajczykowej¹, a także rozdział zatytułowany *Pieriestrojka i lata ostatnie* w pracy wieloautorskiej pod redakcją Andrzeja Drawicza² oraz wstępna część książki Alicji Wołodźko-Butkiewicz *Od pieriestrojki do laboratoriów netliteratury. Przemiany we współczesnej prozie rosyjskiej*³. Wymienione pozycje naukowe stanowią niezwykle cenny wkład w stan wiedzy na temat rosyjskiej kultury doby *pieriestrojki*, wskazując na doniosłość zmian zainaugurowanych w drugiej połowie lat osiemdziesiątych minionego wieku. Książkę Łukasza Gemziaka *Rozliczenie z totalitaryzmem? Rosyjska krytyka literacka w okresie pieriestrojki (wybrane spory)* należy włączyć do powyższego zestawienia prac traktujących o literaturze i zjawiskach okołoliterackich rządów Gorbaczowa. *Novum* polega na tym, że Autor wychodzi poza tradycyjne metody badań literackich, czyniąc przedmiotem analizy polemikę krytycznoliteracką opisywanego okresu. Wnikliwa charakterystyka „wojny domowej” w literaturze (s. 8) służy rozważaniom nad doświadczeniem totalitaryzmu i sposobami rozrachunku z przeszłością. Tym samym praca dotyka

¹ Zob. P. Fast, *Od odwilży do pieriestrojki, Studia i szkice o najnowszej literaturze rosyjskiej*, Katowice 1992; S. Poręba, *Pieriestrojka literacka w ZSRR. Próba rekonstrukcji*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1991; J. Sałajczykowa, *Dziesięciolecie przemian. Proza rosyjska lat 1985-1995*, Gdańsk 1998.

² Zob. A. Drawicz, *Pieriestrojka i lata ostatnie*, [w:] *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*, red. A. Drawicz, Warszawa 1997, s. 586-605.

³ Z. Wołodźko-Butkiewicz, *Wybrane stronicie literackiej pieriestrojki*, [w:] *też, Od pieriestrojki do laboratoriów netliteratury. Przemiany we współczesnej prozie rosyjskiej*, Warszawa 2004, s. 45-69.

wielu ważnych tematów, takich jak relacja władza – jednostka, mit stalinizmu, podobieństwo i korzenie dwóch totalitaryzmów, mentalność człowieka radzieckiego, stan duchowy społeczeństwa rosyjskiego. Szeroki zestaw zagadnień, odwołujących się do totalitarnej spuścizny łączy wciąż aktualna refleksja nad pamięcią zbiorową Rosjan i związana z tym trwałość przewartościowania doświadczenia stalinizmu, zainicjowanego w latach pieriestrojki.

Materiałem badawczym książki Autor uczynił publicystykę, wyselekcjonowaną głównie z dwunastu rosyjskich *tolstych żurnalów*, a skoncentrowaną wokół utworów wydanych po 1985 roku: *Żubr (Зубр)* Daniła Granina, trylogia *Dzieci Arbatu (Дети Арбата)* Anatolija Rybakowa, *Życie i los (Жизнь и судьба)* oraz *Wszystko płynie (Всё течёт)* Wasilija Grossmana. Dzieła te cieszyły się ogromnym zainteresowaniem krytyków i w związku z tym stanowiły kluczowe pozycje „boomu” publikacyjnego (s. 20). Istotne jest także to, że ze względu na podejmowaną problematykę zostały włączone do nurtu literatury „obrachunkowej”. Analizę tekstów krytycznoliterackich Gemziak ujął zgodnie z zapowiadaniem we *Wstępie* podziałem na główne środowiska konfliktu światopoglądowego: „patriotów” (zwolenników zachowania dotychczasowego *status quo*) i „demokratów” (stronników pieriestrojki). W tym ujęciu książka jawi się jako nowatorska, wykraczająca poza utarte schematy badań. Warto także zwrócić uwagę na podbudowę metodologiczną recenzowanej monografii, w której przedstawiono cele i metody badań, poszczególne przesłanki badawcze, definicje kluczowych pojęć. Wnikliwa charakterystyka społeczno-kulturowego kontekstu oraz tłumaczenia licznych cytatów na język polski umożliwiają lepsze zrozumienie omawianej problematyki czytelnikom niewładającym językiem rosyjskim.

Książka zawiera pięć rozdziałów. W pierwszym wprowadzono opis formowania stanowisk w poststalinowskiej krytyce literackiej, uwzględniając okres odwilży Chruszczowa, czasy zastoju oraz lata przejściowe „boomu publikacyjnego” (1985-1986). Jest to sprawne wprowadzenie do kolejnych części pracy, ukazujące w perspektywie chronologicznej formowanie obozów światopoglądowych, skupionych początkowo wokół czasopism „Nowyj mir” i „Oktiabr”. Charakterystyka tych dwóch przeciwnych środowisk została dopełniona opisem obozu „rusofilskiego”, którego przedstawiciele byli związani z periodykiem „Mołodaja Gwardija”. Należy zaznaczyć, że Autor w szerokich komentarzach odwołuje się do bogatej tradycji XIX-wiecznej krytyki literackiej w Rosji, zauważając liczne podobieństwa i wyznaczając linię kontynuatorską w kolejnym stuleciu. Słuszna uwaga dotycząca wewnątrzsystemowego charakteru konfliktu między obozami (s. 32) stanowi zapowiedź istotnych zmian w sporach krytyków okresu pieriestrojki.

Analityczną część pracy stanowią kolejne rozdziały książki, z których każdy poświęcony jest debatom krytycznoliterackim na temat jednego z wyszczególnionych dzieł literackich. Autor uwypukla najważniejsze kwestie, wokół których koncentrowały się krytycznoliterackie spory: relacja między jednostką a państwem totalitarnym (*Żubr*), mit stalinizmu (*Dzieci Arbatu*), stalinizm a nazizm (*Życie i los*), źródła totalitaryzmu radzieckiego (*Wszystko płynie*). W każdym rozdziale zamieszczono uwagi wstępne, wprowadzające daty i informacje o okolicznościach powstania dzieła, jego

odbiorze i znaczeniu dla procesu przemian okresu pieriestrojki. Poszczególne części monografii zawierają także zwięzłe podsumowanie, uogólniające przytoczone analizy, a zarazem sygnalizujące kontynuację problematyki w rozszerzonym zakresie. Świadczy to o dobrze przemyślanym, logicznie spójnym, merytorycznym przewodzie pracy.

Rozdział drugi *W stronę wartości ogólnoludzkich (spór wokół „Żubra” Daniła Granina)* odnosi się do dyskursu krytycznoliterackiego 1987 roku, wpisującego się w pierwszy etap „eksplozji publicystyki”. W tym okresie uwidacznia się także kryształizacja poglądów przeciwstawnych obozów światopoglądowych. Oscylująca między fikcją a dokumentem książka Granina doskonale wpisywała się w Gorbaczowowskie hasła o wypełnianie „białych plam” w historii ZSRR i zwrot w stronę „wartości ogólnoludzkich”. Z tego względu, jak zauważa Gemziak, „spory wokół *Żubra* ogniskowały się na kwestii interpretacji przeszłości oraz analizie wyobrażeń o wartościach i postawach charakterystycznych dla społeczeństwa radzieckiego” (s. 55). Nastręczająca trudności klasyfikacja gatunkowa utworu również stała się ważnym punktem debaty. Jednak największą polemikę wywołała postawa głównego bohatera. Spór o postać radzieckiego uczonego otwierał szeroką dyskusję nad wpływem komunizmu na jednostkę i społeczeństwo oraz kwestią ideologizacji nauki. Badacz przekonująco uzasadnia, że konflikt wokół utworu Granina oddawał ogólną atmosferę zmian zapoczątkowanych przez pieriestrojkę. Tym samym, potwierdza słuszność założeń badawczych, podkreślając konieczność rozpatrywania treści krytycznoliterackich w ścisłym związku z dyskursem politycznym i społecznym.

Rozdział trzeci został poświęcony debacie nad trylogią Rybakowa *Dzieci Arbatu*. Utwór należy do nurtu „literatury odzyskanej”, którego publikacja na fali pieriestrojki stała się wydarzeniem znaczącym, zapowiadającym zapoczątkowany w czasach odwilży kurs destalinizacyjny. Centralny spór wokół powieści zajął stosunek do Stalina i stalinizmu. Rybakow bowiem, podobnie jak Aleksander Sołżenicyn i Władimir Maksimow⁴, ukazał psychologiczny portret dyktatora. Utwór opisuje także różnorodność postaw wobec totalitaryzmu, co okazało się być równie istotnym tematem dyskusji przeciwnych obozów krytycznoliterackich (szczególnie zainteresowanie wzbudziła postać Saszy Pankratowa, o czym stanowi jeden z podrozdziałów książki Gemziaka). Jak słusznie zauważa toruński badacz, „spór wokół *Dzieci Arbatu* stanowił część najważniejszej w okresie pieriestrojki debaty o przeszłości” (s. 176). Polemika z większą wyrazistością odsłoniła także stosunek poszczególnych środowisk do zmian głoszonych przez ówczesną władzę, ujawniając zróżnicowanie poglądów w poszczególnych obozach. Należy zgodzić się z opinią Autora, wyrażoną w zakończeniu rozdziału, że demitologizacja postaci Stalina nie okazała się zjawiskiem trwałym. Następujący w kolejnych dekadach rozdzwięk pomiędzy wizją przeszłości propagowaną przez władzę a pamięcią zbiorową doprowadził do trwających we współczesnej Rosji „wojen pamięci”.

W czwartym rozdziale podjęto próbę przybliżenia krytycznoliterackiej dyskusji nad kolejnym etapem rozliczeń ze stalinizmem, jaką wywołała publikacja utworu *Życie*

⁴ A. Sołżenicyn, *Krąg pierwszy*, przeł. J. Pomianowski, Warszawa 1997; В. Максимов, *Ковчег для незваных*, Москва 1992.

i los w 1988 roku. Tym razem ważniejszy od analiz dotyczących postaci Stalina okazał się namysł nad stworzonym przez niego systemem i ewentualnymi podobieństwami do hitlerizmu. Interesująco wypadają rozważania na temat dwóch totalitaryzmów, zakończone trafną konkluzją: „w debatach okresu pieriestrojki «totalitaryzm» nie stanowił kategorii opisowej, lecz był pojęciem silnie nacechowanym emocjonalnie, niemalże obelgą” (s. 229). Ze względu na poruszaną w powieści problematykę wiele miejsca poświęcono także kwestiom narodowościowym, co z kolei łączyło się ze wzrostem znaczenia tego problemu w ówczesnym życiu społeczno-politycznym.

Ostatni z rozdziałów traktuje o sporach wokół innej powieści Grossmana *Wszystko płynie*, wydanej w 1989 roku, a więc w kulminacyjnym momencie pieriestrojki wyznaczonym przez wybory do Zjazdu Deputowanych Ludowych. Zmieniająca się sytuacja polityczna wpłynęła na radykalizację poglądów poszczególnych obozów w sporach publicystycznych, zaś rozważania na temat przeszłości jeszcze ściślej niż w poprzednich dyskursach łączyły się z terażniejszością. Dyskusja na temat dzieła sprowadzała się do dwóch istotnych wątków, z których jeden dotyczył wpływu historii Rosji i rosyjskiego charakteru narodowego na powstanie zbrodniczego systemu. Drugi odnosił się do demitologizacji postaci Lenina oraz relacji między leninizmem a stalinizmem. Obie kwestie wiążą się z kategoriami zmiany i ciągłości w kulturze rosyjskiej, posiadającymi wypracowane przez nauki o kulturze narzędzia analityczne. Autor za ich pomocą opisuje debaty wokół utworu Grossmana, wprowadza liczne odniesienia do XIX-wiecznych sporów o duszę rosyjską, charakter narodu Rosjan, rosyjską ideę, znajdując potwierdzenie ich aktualności w dyskursie publicystycznym schyłkowej fazy pieriestrojki.

Monografia *Rozliczenie z totalitaryzmem?... pełni ważne miejsce w badaniach nad kulturowym i społecznym wymiarem pieriestrojki. Autor zaproponował oryginalne spojrzenie na charakter zmian w Związku Radzieckim. Wychodząc ze słusznego założenia o „literaturocentryczności” kultury rosyjskiej omawianego okresu, zwrócił uwagę na fenomenalny powrót publicystyki, kształtujący intelektualny klimat pieriestrojki i głośności. Badacz przekonująco dowiódł doniosłości sporów wokół wybranych dzieł literackich, które przybrały charakter walki idei, bowiem „krytyka mówi raczej z powodu literatury niż o niej samej” (s. 15). W podobny sposób można scharakteryzować recenzowaną książkę, w której teksty literackie stały się przyczynkiem do głębszej refleksji nad (niewykorzystaną) szansą rozliczenia z totalitarną przeszłością. W tym kontekście monografia Gemziaka kieruje uwagę na potrzebę dalszych badań nad kwestią interpretacji totalitarnej spuścizny w oficjalnym dyskursie w latach następujących po pieriestrojecie.*

Martyna Kowalska

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie